

Pietas reformata

De uitgave van deze bundel werd mogelijk gemaakt
door financiële ondersteuning van:

Commissie Opleiding en Vorming van de Hersteld Hervormde Kerk
Hersteld Hervormde Gemeente te Nederhemert
Hersteld Hervormde Gemeente te Ouddorp
Hersteld Hervormde Gemeente Elim te Urk
Stichting Studie der Nadere Reformatie
StoKosmos

De afbeeldingen in het midden van de voorzijde toont de Engelse puritein Thomas
Gataker (1574-1654).
Bron: Thomas Gataker, *Opera Gatakeri; ofte, alle de theologische wercken*, Amsterdam,
Doornick, Gerrit Willemsz, 1660. Exemplaar Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit
Amsterdam XI.00350.

Onder redactie van J. van de Kamp, A. Goudriaan en W. van Vlastuin

PIETAS REFORMATATA

Religieuze vernieuwing onder
gereformeerden in de vroegmoderne tijd

Feestbundel voor prof. dr. W.J. op 't Hof
bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het
gereformeerd piëtisme vanwege de Hersteld Hervormde Kerk aan de
Faculteit der Godgeleerdheid van de VU te Amsterdam

English summaries appended

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2015

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council (FSC) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Ontwerp omslag: Oblong

Ontwerp binnenwerk: Hans Seijlhouwer, Amstelveen

ISBN 978 90 239 2879 9

NUR 700, 704

© 2015 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

J. van de Kamp, A. Goudriaan en W. van Vlastuin
Inleiding 9

I. PIËTISME, THEOLOGIE, KERK EN VROOMHEID 23

A. Goudriaan

‘Genade heeft geen wapens nodig’: Melchior Leydeckers commentaar op Augustinus’ geschrift *Ad catholicos fratres* 25

M.G.K. van Veen

Tegen “papery en slaverny”. Gereformeerde geschiedschrijvers over de Nederlandse reformatie 37

P. de Vries

De betekenis van de triniteit voor de godsvrucht bij John Owen (1616-1683) 47

P.C. Hoek

De leer als bron van de lof. Melchior Leydecker (1642-1721) en de Nadere Reformatie 59

W. van Vlastuin

Gods verborgenheid bij Teellinck: een nadere analyse 69

F. van der Pol

Een gereformeerd-orthodoxe, piëtistische benadering van remonstrantse posities en Geneefse mysteries 79

A. Baars

Wedergeboorte en homiletiek. Enkele kanttekeningen bij de homiletische inzichten van Spener en Francke 91

II. PIËTISME IN RELATIE TOT (VROEGMODERNE) CULTUUR 103

C.J. Meeuse

Nadere Reformatie: een projectie of een historische beweging? 105

H. van den Belt

Antonius Walaeus en de grenzen van de Nadere Reformatie 117

H. Uil

“de roeckelooste van ‘t gansche eylant”. Willem Teellinck in zijn eerste gemeente: Haamstede en Burgh, 1606-1613 129

C.A. de Niet

“God heeft ons deze rust geschonken”. Klassieke teksten in Voetius’ leerplan voor de theologie en andere geschriften 141

F.A. van Lieburg

Een egodocument vol emoties. Gereformeerde vromen in Willemstad in 1757 *153

III. INTERNATIONALE, INTERCONFESSIONELE EN INTERRELIGIEUZE VERBINDINGEN VAN HET PIËTISME 165

L.J. van Valen

Was de Schotse episcopale theoloog John Forbes of Corse (1593-1648) een gereformeerde piëtist? 167

G.H. Leurdijk

Wilhelm Ernest Ewald (1704-1741), fakkeldrager der Lampeanen 183

P. Visser

De doopsgezinde kruisbestuiving van uitgever en vertaler Marten Schagen met Engelse ‘zielstigers’ als James Hervey, Thomas Green en Benjamin Bennet 203

M. van Campen

Het gereformeerde Piëtisme en het Jodendom in de vroegmoderne tijd 219

IV. PIËTISME EN BOEKCULTUUR 231

W. Heijting

Protestantse bestsellers in de Republiek rond het begin van de achttiende eeuw 233

J. van de Kamp

Netwerken als stimulans van een geïntegreerde lees- en schrijfpraktijk: de gereformeerde predikant Theodor Undereyck (1635-1693) 247

F.W. Huisman

Pietas in zicht? 261

V. BESCHOUWING OVER W.J. OP ’T HOF’S WETENSCHAPPELIJKE WERK 277

L.F. Groenendijk

“Nieuwe inzichten moeten door feitelijk bewijsmateriaal gedragen worden.” Samenspraak over de bijdrage van prof. dr. W.J. op ’t Hof aan het onderzoek van het gereformeerd piëtisme 279

Bibliografie W.J. op 't Hof 293

Personalia 307

Illustratieverantwoording 309

Register van persoonsnamen 311

Register van plaatsnamen 319

J. van de Kamp, A. Goudriaan en W. van Vlastuin

Inleiding

Van jeugd af aan

Sinds W.J. op 't Hof in zijn jeugd met piëtistische boeken in aanraking kwam, hebben deze hem nooit meer losgelaten.¹ Op de zolder van zijn ouderlijk huis vond hij een oud boek: Petrus Immens, *De godvruchtige Avondmaalganger* (1752). In de boekenkast van zijn vader kwam hij een studie van P.J. Meertens tegen, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*, waarin hij las hij over ene Willem Teellinck.² Via Meertens kwam hij terecht bij de monografie van W.J.M. Engelberts over deze Teellinck.³ Op 't Hof offerde er een vakantieweek voor op om het boek – met de hand – over te schrijven. Hij begon ook zelf 'oude schrijvers' te verzamelen.⁴

Tijdens zijn studie theologie in Utrecht lieten sommige hoogleraren en docenten zich kritisch uit over het gereformeerd piëtisme en de Nadere Reformatie.⁵ Bij student Op 't Hof had dit een averechts effect: hij wilde er juist meer van weten. Met een studiegenoot, de huidige emeritus-predikant P. Molenaar te Lunteren, reisde hij – op de brommer – naar ds. J. van der Haar te Achterberg, die over een omvangrijke bibliotheek met oude schrijvers beschikte.⁶ Tijdens het bezoek merkte Van der Haar op dat het Engelse puritanisme een zwaar stempel op de Nadere Reformatie had gedrukt. Op 't Hof knoopte dit in zijn oren.

¹ Tenzij anders aangegeven zijn de biografische gegevens over Op 't Hof ontleend aan mondelinge mededelingen van W.J. op 't Hof aan de redacteurs van deze bundel.

² P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*, Amsterdam 1943, 168-179.

³ W.J.M. Engelberts, *Willem Teellinck*, Leiden 1898 (reprint Amsterdam 1973).

⁴ Op 't Hof vertelt over zijn liefde voor het oude boek in P.J. Buijnsters, *Geschiedenis van de Nederlandse bibliofilie. Boek- en prentverzamelaars 1750-2010*, Nijmegen 2010, 236-239.

⁵ Zie voor de historiografie van deze termen: W.J. op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie: verleden en toekomst', *DNR* 18 (1994), 1-50; C. Graafland, Op 't Hof en F.A. van Lieburg, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', *DNR* 19 (1995), 105-184, aldaar 111-117; Van Lieburg, 'Wege der niederländischen Pietismusforschung. Traditionsaneignung, Identitätspolitik und Erinnerungskultur', *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Pietismus* 37 (2011), 211-253.

⁶ Op 't Hof vertelt over dit bezoek in Buijnsters, *Geschiedenis van de Nederlandse bibliofilie*, 236-239, aldaar 236. Zie over Van der Haars bibliofilie pag. 230-233; over de betekenis van Van der Haar voor de studie van de Nadere Reformatie: L.F. Groenendijk, 'De betekenis van Ds. J. v.d. Haar voor de studie van de Nadere Reformatie', *DNR* 11 (1987), 73-77; Op 't Hof (ed.), *J. van der Haar tachtig jaar*, speciaal nr. van *DNR* 23 (1999).

“Flitsende discussie” met S. van der Linde

In de loop van zijn studietijd werd Op 't Hof assistent van prof. dr. S. van der Linde, hoogleraar in de Geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme.⁷ De Nadere Reformatie was een belangrijk aandachtsgebied voor Van der Linde. Hij wilde er zelfs een boek over schrijven; een voornemen dat hij nooit heeft gerealiseerd.⁸ Met zijn assistent deelde de hoogleraar de liefde voor het oude boek, maar in hun opvattingen over de bronnen en de ontwikkeling van de Nadere Reformatie zouden de wegen zich scheiden.

Op 't Hof schreef bij Van der Linde een doctoraalscriptie, en wel over Nederlandse vertalingen van Engelse piëtistische geschriften van 1598 tot 1602.⁹ Hoofdvraag daarbij was de relatie tussen het Engelse puritanisme en het Nederlandse piëtisme of de Nadere Reformatie. Was de Engelse invloed bepalend geweest voor het ontstaan van de Nederlandse stroming? De Duitse kerkhistoricus H. Heppe had daar in 1879 een bevestigend antwoord op gegeven,¹⁰ W. Goeters daarentegen in 1911 een ontkennend antwoord. Zijns inziens was de Nederlandse beweging een vrucht van eigen bodem.¹¹ Op 't Hof's leermeester Van der Linde ging in hetzelfde spoor.¹² Op 't Hof wilde in deze kwestie op basis van de bronnen duidelijkheid verschaffen en kwam tot de conclusie dat Heppe het gelijk aan zijn zijde had. Naar eigen zeggen van Op 't Hof was Van der Linde niet bepaald enthousiast over de conclusie van zijn leerling.

Ook in een serie artikelen ging Op 't Hof in tegen Van der Lindes zienswijze. In deze artikelen besprak hij de geschriften van de ‘vader’ van de Nadere Reformatie, Willem Teellinck (1579-1629), die diepgaand was beïnvloed door het puritanisme. Volgens Van der Linde had de Nadere Reformatie al aan het eind van Teellincks leven de betrokkenheid op de gehele aardse werkelijkheid losgelaten en had de aandacht zich versmald tot de ziel van het vrome individu.¹³ Op 't Hof wilde deze ‘ver-

⁷ De uitdrukking in de tussenkop is afkomstig uit het Woord vooraf op Op 't Hof's proefschrift: “De avonden en middagen waarop ik in zijn [Van der Lindes, red.] studeervertrek sprankelend privé-onderderricht mocht ontvangen en van een flitsende discussie mocht genieten, zal ik nimmer vergeten”, Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, Rotterdam 1987, 17.

⁸ Zie over de bijdrage van Van der Linde aan het piëtismeonderzoek, ook over zijn visie op de mede door Op 't Hof opgestelde begripsbepalingen met betrekking tot ‘Nadere Reformatie’: F.A. van Lieburg, ‘De zwanenzang van Simon van der Linde (1905-1995)’, *DNR* 34 (2010), 159-176; over het “nooit verschenen boek”: pag. 160-161. Zie over Van der Linde in het algemeen: J.M. van der Linde, ‘Een man die een eigen weg ging’, in: W. Balke, C. Graafland en H. Harkema (eds.), *Wegen en gestalten in het Gereformeerd Protestantisme. Een bundel studies over de geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme aangeboden aan Prof. dr. S. van der Linde bij zijn afscheid als gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*, Amsterdam 1976, 9-16, aldaar 14-15.

⁹ Op 't Hof, ‘Nederlandse vertalingen van werken van Engelse en Schotse piëtisten gedurende de periode 1598-1602’, doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Vlaardingen 1972 (ongepubliceerd). Zie over Op 't Hof's wetenschappelijke werk vanaf zijn scriptie ook de bijdrage van Groenendijk aan deze bundel.

¹⁰ H. Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformierten Kirche, namentlich der Niederlande*, Leiden 1879, repr. Goudriaan 1979, 95, 140-149.

¹¹ W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krise*, Leipzig/Utrecht 1911, 21-43.

¹² S. van der Linde, *Het gereformeerd protestantisme*, Nijkerk [1957], 10; idem, ‘De prediking van de Nadere Reformatie’, *Theologia Reformata* 19 (1976), 6-21, aldaar 15.

¹³ S. van der Linde, ‘De Godservaring bij W. Teellinck, D.G. a Brakel en A. Comrie’, *Theologia Reformata* 16 (1973), 193-195.